

GELD, IJDELHEID
EN **HORMONEN**

PETER JAN KNEGTMANS

GELD, IJDELHEID
EN **HORMONEN**

ERNST LAQUEUR (1880-1947)

HOOGLEERAAR ^{EN} ONDERNEMER

Boom

© 2014 Peter Jan Knegtmans

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u contact opnemen met Uitgeverij Boom.

Afbeelding omslag: Ernst Laqueur in zijn laboratorium, coll. Helly Oestreicher
Ontwerp omslag en binnenwerk: Bart van den Tooren

ISBN 9789089533623
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Voorwoord 9

ERNST LAQUEUR EN HET DRAMA VAN DE TWINTIGSTE EEUW 15

1 VAN DUITSE JODEN TOT JOODSE DUITSERS 21

Joden in het Duitse keizerrijk 21

Metropool Breslau 24

De Laquers, de Laqueurs en de Levy's 27

Siegfried Laqueur, Anna Levy en hun gezin 29

2 JEUGD EN STUDENTENJAREN, 1880-1905 33

Gezinsleven aan de Freiburgerstraße 33

Voorschool en gymnasium 36

Antisemitisme en Joodse identiteit 38

Studie 40

Studentenleven in Breslau 42

Studentenleven in Heidelberg 46

Ernst, meisjes en seks 48

De studie tot het *Physikum* 53

Militaire dienst 55

De klinische fase 56

Promotie en huwelijk 58

- 3 OP ZOEK NAAR EEN LEERSTOEL, 1905-1914 63
- Een keuze voor de wetenschap 63
 - Het academisch kansspel 64
 - De Loewenthals 67
 - Heidelberg 70
 - Bekering 71
 - Königsberg 72
 - Van Königsberg naar Halle en terug 74
 - Voor- en tegenspoed 77
 - Opnieuw Halle 80
 - Groningen 83
 - Een persoonlijk lectoraat 87
- 4 DE EERSTE WERELDOORLOG ALS KEERPUNT, 1914-1919 89
- Oorlog 89
 - Arts bij de veldartillerie 91
 - Gifgas 94
 - Toxicologisch en farmacologisch onderzoek naar gifgassen 95
 - Duitse *Flamenpolitik* en Vlaams activisme 99
 - Hoogleraar aan de Vlaamsche Hoogeschool 102
 - Een wespenest 104
 - Onderwijs en onderzoek 107
 - Het einde 109
 - Ambteloos 111
 - Terug naar Nederland? 112
- 5 HOOGLERAAR EN ONDERNEMER, 1919-1926 115
- De Universiteit van Amsterdam 115
 - Van hoogleraar tot assistent 116
 - Kandidaat met een smetje 118
 - Een tweede kans 120
 - Een nieuw laboratorium 123
 - De vondst van een onderzoeksthema 127
 - Organon 130
 - Reiziger in insuline 133
 - Dagelijks leven aan de Middenweg 137
 - De taken van een hoogleraar 141
 - Het bronsthormoon 143
 - Crisis rond Organon 145

- 6 GEMISTE KANSEN, 1926-1933 151
Onderzoeksmanager 151
Werkverdelingen in het onderzoek 154
Laqueurs kernstaf van beroepsonderzoekers 156
Verhuizing naar Sarphatikade 5 160
Laqueur in het internationale speelveld 163
Reis naar Amerika 167
Het kristal als hoogste goed 169
Het mannelijk hormoon 172
Opnieuw in opspraak 174
Nederlander 178
Problemen rond het vrouwelijk hormoon 181
Een anticonceptiemiddel? 183
- 7 ERKENNING, 1933-1940 187
Het Academisch Steunfonds 187
Laqueurs toevluchtsoord 190
Verliezen in Duitsland 193
Op zoek naar nieuwe geneesmiddelen 195
De ontdekking van testosteron 198
Klinkende munt 202
Rector magnificus 205
De voortgang in het onderzoek 208
Zwitserse en Amerikaanse connecties 212
Peter Laqueur 215
Oorlogsdreiging 218
- 8 ANGSTIGE JAREN, 1940-1945 221
De reis die niet doorging 221
Vertrouwde en nieuwe taken 224
Vrijkoop met aandelen 226
Een uitreisvisum 228
Het laboratorium onthoofd 231
Nieuwe lijnen in het onderzoek 235
Rechteloos 238
Thuis 241
Lijsten, stempels en nieuwe stempels 244
De stempels van de Laqueurs 246
Hoop en wanhoop 249
Het laatste bezettingsjaar 252

9 EEN GEBROKEN MAN, 1945-1947 255

Tussen hoop en vrees 255

Terug aan de universiteit 257

Een verloren jaar 261

Breuk met Organon 263

Dood in het hooggebergte 266

10 LAQUEUR EN VERDER 271

Speler en speelbal 271

De vacature-Laqueur 275

Het einde van een tijdperk 278

De school van Laqueur 281

Noten 285

Afkortingen 315

Publicaties van Ernst Laqueur 317

Bronnen en literatuur 333

Register 346

Voorwoord

Wie was Ernst Laqueur? Waarom zijn biografie? Hij was zeker niet de belangrijkste Duitser of Nederlander, en evenmin de grootste geleerde van zijn tijd. Zijn leven werd getekend door enkele grote drama's in de wereldgeschiedenis. Hij spreekt mede daarom zelfs zo tot de verbeelding dat Saskia Goldschmidt hem in de gedaante van Rafaël Levine een hoofdrol gaf in haar roman *De hormoonfabriek* uit 2012. Alleen dit gegeven rechtvaardigt al bijna een biografie. In Goldschmidts roman en in deze biografie komt Laqueur naar voren als een markante persoonlijkheid op wie uiteenlopende kwalificaties van toepassing zijn, zoals innemend, intelligent, ambitieus, ijdel, naïef, onzeker, zelfverzekerd, gewiekt, zakelijk, handig, creatief. Laqueur is bovendien interessant omdat hij de grondlegger is van de endocrinologie in Nederland, een medisch specialisme dat zich bezighoudt met klieren die hormonen afscheiden. Ten slotte was hij als medeoprichter van het farmaceutische bedrijf Organon een pionier op het gebied van samenwerking tussen universiteit en bedrijfsleven. Hij zag er de voordelen van in een tijd dat een dergelijke alliantie in Nederland nog met argwaan werd bekeken.

De titel van dit boek is ontleend aan een gevleugeld woord van de gynaecoloog en verloskundige professor G.J. Kloosterman. Hij waarschuwde zijn leerlingen nadat zij hun opleiding hadden voltooid stevast met de woorden dat ze nu klaar waren voor het uitoefenen van hun beroep, maar dat ze moesten oppassen voor de gevaren van geld, ijdelheid en hormonen. Zijn leerling Otto Bleker herinnerde zich deze

woorden en droeg ze mij aan. Met een knipoog naar de bedoeling van Kloosterman typeren ze het leven van de ondernemer en hormoononderzoeker Laqueur.

Dit boek heeft een voorgeschiedenis. In het jaar 2000 publiceerde ik een artikel over verschillende manieren waarop aan de universiteit werkzame onderzoekers in het verleden hadden samengewerkt met het bedrijfsleven. Laqueur was een van de vernieuwers aan wie ik toen aandacht besteedde. De manier waarop hij zijn ambt als hoogleraar combineerde met het ondernemerschap, fascineerde mij. Aan een biografie dacht ik echter nog niet, omdat ik wist dat er geen archief van zijn laboratorium bewaard was gebleven, terwijl ook het archief van de medische faculteit als geheel uit die periode ontbreekt. Maar in 2004 vroegen twee kleindochters van Laqueur, Maria Goudsblom en Helly Oestreicher, de historica Annet Mooij eens na te gaan of hun grootvader interessant genoeg was voor een biografie en of er voor zo'n boek voldoende bronnenmateriaal voorhanden zou zijn. Zij beantwoordde beide vragen bevestigend, maar was zelf niet in staat de biografie te schrijven. In 2007 introduceerde ze mij bij haar opdrachtgeefsters, want nu er voldoende bronnen voor een biografie bleken te zijn, was ik geïnteresseerd geraakt. Deze belangstelling kwam voort uit mijn functie als universiteitshistoricus van de Universiteit van Amsterdam. In deze functie heb ik dit boek geschreven. Het komt dus niet voort uit een opdracht of een verzoek van de familie van Laqueur.

Er zijn families waarin van generatie op generatie dagboeken, memoires en brieven zijn geschreven. Hiertoe behoorden en behoren de Levy's (de familie van de moeder van Ernst Laqueur) en de Laqueurs. Het bijzondere is dat deze papieren bewaard zijn gebleven, ondanks de vele – soms gedwongen – verhuizingen. Maria Goudsblom en Helly Oestreicher gaven mij het bij hen berustende deel van de familiepapieren in bruikleen. Vervolgens duurde het nog enige tijd voordat ik me aan de voorbereiding van dit boek kon wijden, omdat er een ander boek tussendoor kwam. Intussen had ik van enkele nazaten van Laqueur in de Verenigde Staten – zijn toen nog levende dochter Renate Laqueur, zijn kleindochter Irene Cramer, zijn kleinzoon David Cramer en zijn achterkleinzoon J.P. Laqueur – het bij hen bewaarde andere deel van de papieren in bruikleen gekregen.

Bij de nazaten van Ernst Laqueur vond ik de gedicteerde en uitgetikte memoires van zijn grootmoeder, Sophie Levy-Meyerstein; de op ruim 1300 losse velletjes geschreven memoires van zijn moeder, Anna Laqueur-Levy; korte reisherinneringen van zijn moeder; twee dagboekjes van Ernst zelf uit zijn studententijd; vakantieverslagen van zijn verloofde Grete Loewenthal; haar verslag van hun huwelijksreis; een boek waarin Grete soms heel gedetailleerd de voordeelingen van de kinderen bijhield, naast opmerkingen over de vele verhuizingen en woonplaatsen ('Das Gerda-Buch'); de dagboeken van zijn vrouw en van zijn oudste dochter Gerda, die ze beiden in oktober 1918 begonnen en die een goed deel van de jaren 1920 beslaan; dagboekjes die veel kortere perioden beslaan van zijn zoon Peter en jongste dochter Lilo; veel brieven uit verschillende perioden en een uitvoerig verslag van Laqueurs eerste reis naar de Verenigde Staten en Canada in 1929. Van zijn reis door de Sovjet-Unie in 1930 heb ik helaas slechts enkele kattebelletjes gevonden. Voorts zijn bewaard gebleven de tekst van het stuk dat werd opgevoerd bij het huwelijk van Ernst en Grete, zes 'moppenboekjes' uit het Pharmaco-therapeutisch Laboratorium en het 'jubileumboek' bij het 25-jarig ambtsjubileum van Laqueur, waarvan slechts enkele exemplaren zijn vervaardigd.

Toch moet deze biografie het stellen zonder twee belangrijke archieven. Het archief van Laqueurs Pharmaco-therapeutisch Laboratorium in Amsterdam is vrijwel geheel zoek. Ook het archief van de faculteit der geneeskunde van de Universiteit van Amsterdam bevat bijna niets over de jaren waarin Laqueur er deel van uitmaakte. Slechts zijn correspondentie met het college van curatoren en met de burgemeester en de wethouder van Onderwijs over financiën, aanstellingen en toelating van gastonderzoekers is bewaard gebleven. Zonder het historisch archief van de NV Organon was dit boek daarom niet mogelijk geweest. Dit bevat tientallen archiefdozen met correspondentie tussen de laboratoria in Amsterdam en Oss. Deze brieven zijn voornamelijk wetenschappelijk en zakelijk van aard, maar er zijn ook persoonlijke stukken tussen verzeild geraakt.

De archieven van de overige universiteiten waar Laqueur heeft gestudeerd en gewerkt, in Heidelberg, Halle, Groningen en Gent, zijn vrij goed voorzien. Die in Wrocław (Breslau) en Kaliningrad (Königsberg) zijn daarentegen ernstig geteisterd door bombardementen en beschietingen aan het eind van de Tweede Wereldoorlog.

Van de legerarchieven in Potsdam was na de bombardementen in het begin van 1945 ook weinig over. Desondanks is Laqueurs militaire loopbaan tijdens de Eerste Wereldoorlog te reconstrueren, doordat hij de belangrijkste documenten tijdens de Tweede Wereldoorlog liet kopiëren om aan te tonen dat hij altijd een goed patriot was geweest. Ze bevinden zich in een dossier in het archief van het *Generalkommissariat für das Sicherheitswesen* in het NIOD.

Al deze en de niet-genoemde documenten beslaan samen niet het hele leven van de hoofdpersoon. Er zijn zelfs grote lacunes. Maar met de gedrukte redes en lezingen en de literatuur is het voldoende voor een volwaardige biografie.

Bij het voorbereiden en het schrijven van dit boek zijn veel personen en instellingen behulpzaam geweest. In de eerste plaats dank ik de familie van Ernst Laqueur voor het in mij gestelde vertrouwen, voor de door hen aan mij verstrekte informatie en de foto's en papieren die ze mij in bruikleen gaven. In de volgorde waarin ik hen ontmoette, zijn dit Maria Goudsblom en Helly Oestreicher, Judith Laqueur-Révesz, Macko Laqueur, J.P. Laqueur, Peter Siltón, David Cramer, Renate Laqueur, Irene Cramer, Mary Holt, Sandra Cramer en Madeleine Laqueur. Van hen zijn Maria Goudsblom en Renate Laqueur inmiddels overleden.

Ook van anderen kreeg ik veel. Saskia Goldschmidt gaf mij een brief van Ernst en Grete Laqueur uit het archief van haar vader, Paul Goldschmidt. Doordat zij mij in haar roman *De hormoonfabriek* als biograaf van Laqueur vermeldde, werd ik benaderd door enkele lezers die voor mij belangrijke papieren in bezit hadden. Iki Freud gaf mij inzage in het dagboek dat haar vader János Freud vanaf 1 januari 1945 bijhield en in de concept-oratie die hij vlak voor zijn dood schreef. Rut Matthijsen en Corine Kruidenberg-Matthijsen schonken mij brieven van en aan Laqueur en stukken over enkele van zijn medewerkers.

Till van Rahden gaf mij aanwijzingen voor het gebruik van de archieven in Wrocław. Bernard Wasserstein maakte mij attent op de in het Leo Baeck Institute in New York bewaarde ongepubliceerde memoires van Gertrude van Tijn en op enkele archieven in het NIOD waarin Laqueur wordt genoemd. Zonder zijn aanwijzingen zouden Laqueurs relatie met Van Tijn en zijn werk als arts mij zijn ontgaan. Hannah van den Ende bevestigde mij op grond van eigen onderzoek

dat Laqueur als arts ingeschreven heeft gestaan. Ik dank hen voor hun hulp en bereidwilligheid.

Ik dank de medewerkers van de archieven in Wrocław, Heidelberg, Halle, Gent en Beveren; van de Staatsbibliotheek in Berlijn; van het Leo Baeck Institute in New York; de Groninger Archieven in Groningen; het Noord-Hollands Archief in Haarlem; het Nationaal Archief in Den Haag; het Stadsarchief in Oss; de Bijzondere Collecties, het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, het NIOD en het Stadsarchief in Amsterdam voor hun hulpvaardigheid. Ik dank Lea Haller en Christina Ratmoko in Zürich voor het aanwijzen van de vindplaatsen van brieven van en aan Laqueur in het archief van de Eidgenössische Technische Hochschule in Zürich en het Staatsarchief in Basel en ik dank de medewerkers van deze archieven voor hun prompte hulp. In het bijzonder dank ik de beheerder van het Historisch Archief van Organon, Robert van Vlijmen, en de medewerkers van het Centraal Archief van MSD voor de zorg waarmee zij mij omringden gedurende de vele dagen die ik bij hen heb doorgebracht.

Ik dank ieder met wie ik de problemen en de vordering van mijn onderzoek besprak. In het bijzonder dank ik natuurlijk de collega's die het manuscript geheel of gedeeltelijk en in verschillende fasen van de afronding van dit boek lazen en van kritisch en opbouwend commentaar voorzagen. Ik kreeg hierbij de hulp van een bij uitstek deskundige leescommissie van het AMC, die bestond uit de medisch specialisten Otto Bleker, Eric Fliers, Maas Jan Heineman en Niek Urbanus, de historici en biografen Nele Beyens, Luuc Kooijmans, Annet Mooij en Piet de Rooy, en ten slotte Johan Kortenray. Ook de biograaf van Laqueurs vriend en collega Isidore Snapper, de internist Arie Berghout, las het manuscript en behoeftte mij voor menige uitglijder. Hetzelfde deed Johannes Houwink ten Cate van het NIOD, die het hoofdstuk over de bezettingsjaren las. Ten slotte dank ik mijn naaste collega's Frits Boterman, Paul Knevel, Willem Melching en Boudien de Vries voor de snelheid en de accuratesse waarmee zij mijn hoofdstukken lazen en voor hun vele suggesties en wenken. Als mijn boek nu nog fouten en duistere passages bevat, is dit geheel aan mij te wijten.

Dit was het eerste onderzoek dat mij naar het buitenland bracht. Voor mijn beminde en mij was dit aanleiding onze vakanties te verleggen naar enkele woonplaatsen van de Laqueurs, waar wij op zoek

gingen naar hun woonhuizen, en naar de scholen en universiteiten die Laqueur bezocht en de instituten waar hij werkte. Ernst Laqueur was bij ons bovendien een graag geziene en veel besproken gast aan tafel. Wij zullen hem missen.

Ernst Laqueur en het drama van de twintigste eeuw

‘Unser Jahrhundert!’ Onze eeuw! De uitroep waarmee de negentienjarige student Ernst Laqueur in zijn dagboek de twintigste eeuw begroette, getuigt van jeugdig optimisme, zelfs van overmoed. Hij verwachtte er veel van, voor zichzelf en voor zijn verloofde Grete Loewenthal, toen zestien jaar oud. Hij zou het gaan maken en zij zouden gelukkig zijn. Een zekere mate van arrogantie kan de jonge Laqueur evenmin worden ontzegd, al ging hierachter grote onzekerheid schuil. Hij was voortdurend bang dat hij niet aan zijn eigen verwachtingen en die van zijn omgeving kon voldoen. Zeker is evenwel dat ook hij de ambitie bezat die zijn ouders en grootouders tot stijgend aanzien had gebracht. Hij wilde slagen in het leven en hij had haast.

Helemaal bedrogen zou hij niet uitkomen – anders was dit boek niet geschreven. In 1923 behoorde Laqueur tot de oprichters van het farmaceutische bedrijf NV Organon. Op dat moment was hij een nog betrekkelijk onbekende Duitse hoogleraar in de farmacologie aan de Universiteit van Amsterdam. Bij zijn benoeming tot hoogleraar in 1920 had hij nog geen duidelijk onderzoeksthema voor ogen gehad. Nadat in 1921 in Canada insuline was geïsoleerd, wist hij het: Laqueur wilde zo snel mogelijk zo goed mogelijke insuline op de markt brengen. Hiermee waren diabetespatiënten niet langer ten dode opgeschreven, maar kwam voor hen een min of meer normaal leven in zicht. Hij raakte zo van insuline bezeten dat zijn oudste dochter hem al snel de bijnaam ‘Insulinvati’ gaf. Voor hem was insuline de beweegreden tot de oprichting van Organon.

Voor Organon en voor Laqueur bleef het hier niet bij. Het vooroorlogse succes van het bedrijf kan voor een groot deel op zijn conto worden geschreven. Hij was er geen directeur van, maar hij was veel meer dan de wetenschappelijk adviseur waarvoor hij zich uitgaf. Naar de smaak van grootaandeelhouder Saal van Zwanenberg bemoeide hij zich zelfs te veel met de financiële en commerciële kant van de onderneming. Laqueur stond met zijn reputatie als hoogleraar garant voor de kwaliteit van de producten van Organon. Er ging geen partij geneesmiddelen de fabriek uit zonder dat deze op kwaliteit en zuiverheid was getest in zijn laboratorium aan de Universiteit van Amsterdam. Er ging geen bijsluiter of reclametekst de deur uit voordat hij die had goedgekeurd.

Dankzij de insuline raakte Laqueur bekend in de nationale en internationale wereld van hormoononderzoekers. De verbetering van de kwaliteit van insuline zou altijd zijn aandacht behouden. Hiernaast legde hij zich toe op onderzoek naar geslachtshormonen. Dankzij Organon kon hij meedoen aan de internationale race om deze hormonen te isoleren. Het bedrijf stelde hem in staat onderzoekers die op Organons loonlijst stonden toe te voegen aan de staf van zijn universitaire laboratorium. Dit bezat hierdoor voldoende 'kritische massa'. Met zijn staf liep hij in verschillende fasen van het hormoononderzoek enkele primeurs mis, maar in 1935 isoleerden zij als eersten het mannelijk hormoon testosteron. Met deze hormonen probeerden Laqueur, zijn staf aan de universiteit en de medewerkers van het researchlaboratorium van Organon in Oss preparaten te ontwikkelen en te bereiden waarmee ziekten en aandoeningen konden worden bestreden. Laqueur was dus een farmacoloog van het type dat met een geneesmiddel in de hand op zoek ging naar de bijpassende stoornis. Met preparaten van het mannelijk hormoon werd bijvoorbeeld getracht kaalheid en homoseksualiteit tegen te gaan. Met preparaten van het vrouwelijk hormoon werd direct meer succes geboekt, omdat bleek dat het vrouwen van menstruatiestoornissen afhielp. Bovendien realiseerden Laqueur en de toenmalige directeur van Organon Marius Tausk zich al in 1933 dat zij een anticonceptiemiddel in handen hadden. Door gebrek aan belangstelling bleef het hierbij. Intussen was Laqueur met zijn werk in de jaren 1930 een graag geziene gast geworden op internationale congressen in Europa en Amerika. Zijn grote internationale aanzien opende ook deuren voor Organon, dat dankzij zijn contacten allianties aanging met verschillende buitenlandse bedrijven.

De weg naar dit succes was veel langer en grilliger geweest dan Laqueur hoopte. Toch wist hij van meet af aan dat een academische carrière voor hem niet vanzelfsprekend was, want de Laqueurs waren Joden. In het Duitsland van zijn jonge jaren was het voor Joden bijzonder moeilijk geworden de positie van gewoon hoogleraar te bereiken. De kleine groep van volledig bezoldigde hoogleraren die bepaalde wie er in de academische wereld bij hoorden en wie niet, was overwegend conservatief. Laqueur was er al op jonge leeftijd van doordrongen dat als hij tot deze wereld wilde doordringen, hij zich het best tot het christendom kon bekeren. Dit deden hij en zijn vrouw in 1906. Het evangelische geloof gaf hem in beginsel toegang tot de meeste Duitse universiteiten. Maar was hij hiermee buitenstaander af? Niet helemaal, want hij nam geen afstand van de Joodse gemeenschap en hij zocht slechts in beperkte mate toenadering tot de evangelische kerkgemeenschap.

Laqueurs zoektocht naar een leerstoel begon in 1905 en leidde hem naar verschillende Duitse universiteiten voordat hij in 1912 een assistentschap vond in Nederland, in Groningen. Hier werd hij in het voorjaar van 1914 lector. Een hoogleraarschap leek binnen handbereik, maar nu verstoorde de Eerste Wereldoorlog alle illusies. Als oprecht Duits patriot meldde hij zich kort na de algemene mobilisatie voor militaire dienst. Vervolgens deed hij twee jaar dienst als officier van gezondheid. In 1916 werd hij overgeplaatst naar Berlijn, waar hij meer op zijn plaats was. Hier gaf hij les aan de 'Heeresgasschule', en deed hij onderzoek naar de behandeling van gifgasslachtoffers in samenwerking met het instituut van Fritz Haber, waar van gifgas een massavernietigingswapen was gemaakt. Het verblijf in Berlijn duurde slechts een jaar. In 1917 werd hij benoemd tot hoogleraar aan de door de Duitse bezetter gestichte Nederlandstalige Vlaamse Hoogeschool in Gent. Laqueur had nu eindelijk zijn doel bereikt, maar in een hem vijandig gezinde omgeving. Want deze universiteit was het resultaat van een Duitse poging de Vlamingen van de geallieerden los te weken en in het Duitse kamp te trekken. Slechts een heel klein groepje Vlaamse activisten bleek bereid hieraan mee te werken, zodat hulp nodig was van Duitse en Nederlandse hoogleraren.

Na afloop van deze oorlog waren in het sterk verarmde Duitsland aan de universiteiten nauwelijks plaatsen beschikbaar. Laqueur week daarom in 1919 opnieuw uit naar Nederland. Hier werd hem aan de Universiteit van Amsterdam een baan als eerste assistent aangeboden.

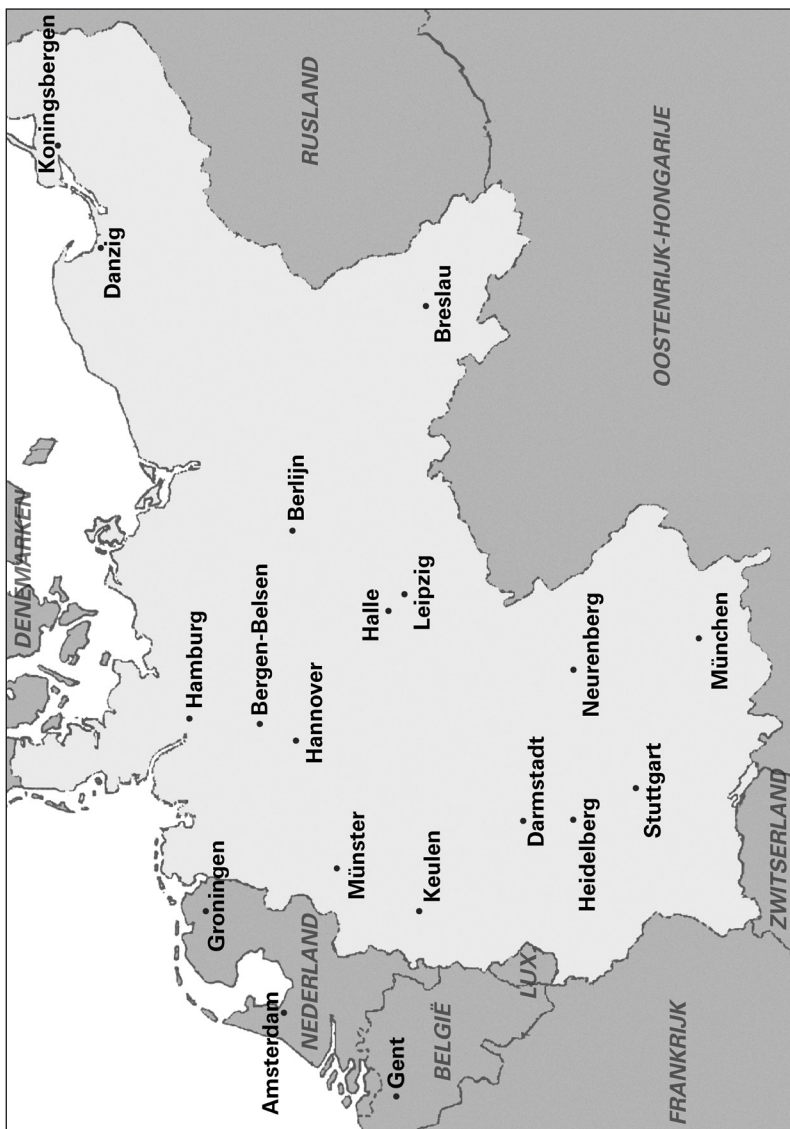
Een jaar later werd hij benoemd tot gewoon hoogleraar en nog weer enkele jaren later begon zijn zegetocht. Toch duurde het ook hier lang voordat hij werd geaccepteerd. Nu was het zijn alliantie met het bedrijfsleven die veel van zijn ambtgenoten en de bestuurders van de universiteit de wenkbrauwen deed optrekken. Zij bezagen deze relatie met wantrouwen. Hoe kon hij als hoogleraar garant staan voor Organons geneesmiddelen? Zat dit werk het onderwijs niet te veel in de weg en was er in zijn laboratorium wel voldoende ruimte voor studenten om zich te oefenen? Laqueur moest zich in alle mogelijke bochten wringen om aan de beschuldiging van belangenverstrengeling te ontkomen. Het gevolg hiervan was dat hij de blijvende indruk wekte dat Organon in zijn laboratorium de dienst uitmaakte.

Laqueur voelde zich misschien voor het eerst geheel geaccepteerd in het academisch jaar 1936-1937, toen hij rector magnificus was. Zijn aanzien was intussen al gestegen door zijn inspanningen voor Joodse en andere vluchtelingen uit Midden-Europa. Sinds 1933 was hij penningmeester van het Academisch Steunfonds, dat deze vluchtelingen financieel en materieel steunde. Een van de belangrijkste geldschietters van dit werk was Organon, dat hij ook betalingen liet doen aan Joodse instellingen in het buitenland. Inmiddels had hij zich in 1932 tot Nederlander laten naturaliseren.

De man die na vijftien jaar in Nederland hier eindelijk het door hem zo vurig gewenste aanzien leek te hebben verworven, werd in 1940 gedwongen opnieuw zijn positie te bepalen. Veel ruimte werd hem hierbij niet gelaten. Het hielp Laqueur nu niet meer dat hij zich had laten dopen. Hij, zijn vrouw en hun kinderen hadden allen vier Joodse grootouders, waardoor ze volgens de Duitse rassenwetten Joden waren. Dat Laqueur zich grote delen van zijn leven in de eerste plaats Duitser, vaderlandslievend 'Bildungsbürger', vertegenwoordiger van de academische gemeenschap en slechts in culturele zin Jood had gevoeld, deed niet meer ter zake. Hij was geboren als Jood en werd onder Duitse bezetting weer in de eerste plaats Jood. Op zichzelf maakte dit zijn positie al moeilijk genoeg. Hier kwam bij dat hij nog altijd een sterk Duits accent had. Dit maakte hem tijdens de bezetting voor veel Nederlanders een Duitser, terwijl hij voor de Duitsers een Jood was. Beide kwalificaties waren gevaarlijk. Lange tijd leken de aandelen Organon die hij bezat zijn enige kans om Europa, de oorlog en de Jodenhaat te ontvluchten. Uiteindelijk mislukte dit. Dat het in zijn geval niet tot deportatie of vernietiging kwam, was min of meer geluk.

Bij de bevrijding was de bijna 65-jarige Laqueur geestelijk en fysiek een gebroken man. Zijn oudste dochter, haar echtgenoot en enkele van zijn medewerkers waren omgekomen. Zijn gezondheid was kritiek. En bij Organon was zijn rol na de oorlog uitgespeeld. Zo beëindigde hij zijn leven zoals het begon: als buitenstaander – een Jood in Duitsland, een Duitser in Nederland en een ondernemer onder professoren.

Zoals elke biografie gaat ook dit levensverhaal over de vraag wat een individu vermag. Gedreven door ambitie en dankzij zijn vermogen de kansen die zich voordeden te zien en te grijpen, wist Ernst Laqueur met zijn intelligentie en zijn charme roem en aanzien te verwerven. Bovendien bracht hij twee werelden bij elkaar: die van de academische gemeenschap met haar heel eigen vormen en gebruiken, en die van het moderne bedrijfsleven, waar de regels van de markt golden en waar winst moest worden gemaakt. Deze werelden wist hij naar zijn hand te zetten. Dit is de heroïek van zijn leven. De tragiek is hoe hij van het begin tot het eind uiteindelijk toch een speelbal was van de omstandigheden: van sociale en politieke bewegingen, van crises en oorlogen, en van een nietsontziend antisemitisme. Ondanks enkele grote lacunes in het beschikbare bronnenmateriaal is het in dit geval mogelijk te tonen wat menige levensbeschrijving van een wetenschapsbeoefenaar moet ontberen: de wisselwerking tussen leven en werk. Bij Laqueur hoeft hierover geen twijfel te bestaan: zijn afkomst, de omstandigheden van zijn leven en zijn keuzen hadden grote gevolgen voor zijn werk, en dit werk was van grote invloed op zijn leven.

Het Duitse Rijk in 1914.